

/// L'ÉCOLE DES ÉPAGES 2009

Anton Mirer

L'OBSESSIÓ DEL RETORN

L'EXILI MÈDIC CATALÀ A FRANÇA

Àlvar Martínez Vidal i Alfons Zarzoso Orellana

Longing to Return. Catalan Physicians Exiled in France.

Catalanism in the medical profession began in the early twentieth century, within the context of modernity in Catalonia, a movement promoting professional and academic renewal. This spirit of improving the Catalan health system lasted the period of exile, which most of its participants endured. First they fled to France and, after the outbreak of the Second World War, to Latin America. Driven by the exiles' longing to return home, this initiative continued to grow and is currently considered to mark the last Catalanist movement within the medical profession.

El tòpic més simplista considera França com a país receptor dels combatents espanyols que hi arribaren a l'acabament de la Guerra Civil, mentre que relaciona Mèxic amb l'elit intel·lectual de l'exili republicà i amb la terra fèrtil on fructificà la cultura espanyola de la denominada Edat de Plata. En efecte, dels centenars de milers de fugitius, vora mig milió, incloent-hi la població civil, que travessaren la frontera durant la retirada –últims dies de gener i primera quinzena

de febrer de 1939–, tan sols una petita porció resultà afortunada per la política generosa, però inevitablement selectiva, del govern mexicà envers els refugiats. Les autoritats franceses, impotents davant la crisi humanitària, aplicaren una política oprobiosa consistent a acorrallar i amuntegar els nouvinguts en condicions inhumanes, classificant-los i dispersant-los lluny de la frontera pirinenca. D'aquells republicans espanyols que restaren confinats als camps de concentració francesos, desenes de milers s'enrolaren en la Legió estrangera o anaren a parar a les companyies de treball obligatori organitzades pel Govern de Vichy o les forces alemanyes d'ocupació. Molts d'ells aconseguiren evadir-se i passaren a integrar les xarxes clandestines de la Resistència. Més de deu mil moriren als camps d'extermini nazis de Dachau, Mauthausen o Bergen Belsen entre 1940 i 1945.

«EN L'EXILI MÈDIC CATALÀ A FRANÇA ES VISUALITZA UNA REALITAT MÉS COMPLEXA, MARCADA DES DEL 1939 PER L'OBSESSIÓ DEL RETORN I PEL DILEMA DE RESISTIR O D'ACCEPTAR DEFINITIVAMENT LA DERROTA I LA DIÀSPORA»

La intervenció decidida del president mexicà Lázaro Cárdenas, a través del seu comissionat a París, Salvador Zubirán, un metge eminent, amb la col·laboració d'algunes organitzacions espanyoles, com ara el Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE) o la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), aconseguí traure dels camps de concentració i embarcar cap a Amèrica, en condicions humils però dignes, multitud de professors, intel·lectuals, artistes

i científics –més de deu mil–, que tingueren l'oportunitat de deixar el vell continent, marxar cap a Amèrica i refer les seues vides. Mèxic, on es congregaren cinc exrectors d'universitats espanyoles, fou la destinació principal de l'exili americà; però, cal també recordar-ho, altres països llatinoamericans foren també, tot i que en menor proporció, és clar, terra d'acollida per als refugiats.

D'alguna manera s'ha consagrat una dualitat, tot i que no acaba de fer-se explícita: Mèxic seria el país de l'exili privilegiat, eminentment intel·lectual, mentre que França seria el de l'exili dissortat, marcadament polític, el país on romandria la major part dels grups comunistes, socialistes i anarquistes. Expressat d'una manera reduccionista, hi hauria un exili burgès enfront d'un exili proletari.

Pel que fa als països receptors de l'èxode de científics espanyols, Francisco Giral afirma que França fou

A l'esquerra, Antoni Miró. *Xiquets*, 2009. Sèrie «L'exili 1939». Tècnica mixta, 39 x 53,5 cm.

Famílies de la fisiologia panocitana: els professors Camil Soula, August Pi i Sunyer i Louis Bugnard, a Tolosa de Llenguadoc, primavera de 1939.

© Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, Fons històric Família Pi Sunyer

«el primer escalón del exilio» (Giral, 1994); entre les figures científiques que hi trobaren refugi –transitori o permanent–, apunta que sols uns pocs, com ara Manuel Martínez Risco, Enrique Moles i Gustavo Pittaluga, prosseguiren llurs recerques a França i aconseguiren publicar treballs originals. Tot i això, en el capítol del seu llibre que dedica a la fisiologia i la bioquímica, en comentar la diàspora de l'escola biològica catalana, Giral anota, per un costat, les publicacions d'Albert Folch i Pi abans de partir cap a Mèxic; i, per un altre, assenyalava les dificultats del catedràtic de terapèutica i membre destacat de l'Institut de Fisiologia de Barcelona, Jesús M. Bellido i Golferichs (1880-1952), per a reprendre la labor de recerca: «En sortir a l'exili a França es va quedar a Tolosa, on no va tenir ocasió de realitzar cap obra significativa de tipus experimental».

Tot i això, la realitat no és tan simple. Aplicada la lupa de l'historiador a explorar els rastres de l'exili mèdic català a França, es visualitza una realitat més complexa, que no es deixa reduir a categories tan còmodes, una realitat marcada, des del 1939, per una obsessió, l'obsessió del retorn, i per un dilema, el dilema de resistir o d'acceptar definitivament la derrota i la diàspora. Perquè, fins a un cert punt, la partida envers Amèrica significava, especialment en el cas català, la desfeta d'un món que s'havia gestat amb molt d'esforç personal i col·lectiu des del començament del segle XX: el món del catalanisme mèdic.

El catalanisme mèdic va sorgir amb força durant la primera dècada de la centúria com un projecte de reforma de les institucions professionals i de les acadèmiques i,

«EL CATALANISME MÈDIC VA SORGIR AMB FORÇA DURANT LA PRIMERA DÈCADA DE LA CENTÚRIA COM UN PROJECTE DE REFORMA DE LES INSTITUCIONS PROFESSIONALS I DE LES ACADÈMIQUES I DE LA PRÒPIA ORGANITZACIÓ SANITÀRIA CATALANA»

Sessió inaugural del IX Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana, presidit per Joan Puig Sureda; el Dr. Manuel Corachan presidia la junta de l'Associació General de Metges de Llengua Catalana que organitzà el congrés. Perpinyà, juny de 1936.

fins i tot, de la mateixa organització sanitària catalana. Un projecte de reforma protagonitzat per un grup professional d'enorme incidència social, els metges, que reivindicava la llengua catalana com a vehicle primordial de comunicació científica i la creació d'institucions pròpies que aconseguiren les màximes cotes d'autonomia administrativa i econòmica enfront d'un estat centralitzat i inoperant. No és ara el moment d'estendre'ns ni de detallar els seus orígens, fites i finalitats, però sí d'apuntar que aquest moviment va irrompre l'any 1907 a les pàgines de la revista *Annals de Medicina*, òrgan d'expressió de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques; que es propagà a partir de 1913 a l'entorn dels congressos de metges de llengua catalana; i que es consolidà al si del totpoderós Sindicat de Metges de Catalunya, fundat l'any 1920, i de les seues «filloles», la Mutual Mèdica i la Cooperativa de Consum. El Casal del Metge, inaugurat l'any 1932 a la Via Laietana de Barcelona, esdevingué la seu del Sindicat i també de les múltiples entitats professionals i acadèmiques lligades

al catalanisme mèdic, incloses les naixents societats d'especialistes. Aleshores, el nombre de revistes mèdiques publicades en català augmentava any rere any. Durant la II República, en el marc de l'Estatut d'Autonomia, el catalanisme mèdic assolí el poder acadèmic –amb la reforma de la Facultat de Medicina en el marc de la Universitat Autònoma de Barcelona– i el poder polític –amb la Conselleria de Sanitat i Assistència Social en el marc de l'Estatut Sanitari.

© Museu d'Història de la Medicina de Catalunya

AGRUPACIÓ DE METGES CATALANS

Pro renovació de la MEDICINA

Les conclusions de Tolosa - (Abril 1945)

El dies 21 i 22 d'abril del 1945, tinguent lloc a Tolosa del Llenguadoc una Assemblea General dels metges catalans republicans exiliats a França, la finalitat primordial de la qual fou la discussió i aprovació de les potències designades a la reunió de Montpeller. Les conclusions aprovades són les següents:

MEDICINA FAMILIAR

a) Una de les bases fonamentals del treballador de l'organització sanitària de Catalunya es la rehabilitació del metge de família, instituint-lo veïllador obligat i responsable de la salut de l'individu.

b) El Metge de Família requerirà la cooperació de l'especialista sempre que el diagnòstic o el tractament del malalt hi ho requereixin.

c) Exercirà en constant contacte amb els centres de diagnòstic i tractament.

d) Contribuirà a l'obra d'educació higiènica i a l'acció profilàctica per mitjà de la paròlisi i l'exemple, consegüent amb l'harmatòria deure de prevenir.

e) Haurà d'encobrir la seva capacitat tècnica amb el constant contacte amb la Facultat de Medicina, la qual li oferirà els mitjans de reclutació i perfeccionament.

f) Tindrà honoraris els seus serveis per la garantia aportada del client, de les assegurances o dels organismes públics, centrals, comercials o municipals segons normes que es fixaran d'acord amb el Sindicat de Metges de Catalunya.

MEDICINA SOCIAL

1. Correspon al Govern de Catalunya l'organització de la Medicina social al territori de la seva jurisdicció.

L'unitat d'inspiració i de coordinament de la Sanitat i de l'Assistència social fan indispensable l'hi reunió en una mateixa Conselleria.

Aquesta crearà diverses Direccions Generals, consultarà un Consell assessor format especialment per metges i tècnics sanitaris i disposarà d'un òrgan científic d'investigació.

2. Quan Catalunya recobri la seva llibertat hi haurà d'èsser menes de problemes:

A. Problemes urgents, que caldrà resoldre immediatament, abans de posar en marxa el pla general:

a) Control i readaptació dels organismes existents.

a") Ajuda sanitària a les víctimes de la guerra i de la repressió franquista.

B. Organització progressiva de la Medicina Social seguint un Pla que recollirà econòmicament sobre l'establiment de les assegurances socials obligatòries per a tots els ciutadans sense excepció i que coordinarà tots els serveis preventius i terapèutics entorn dels Centres de Salut. Tota la defensa de la salut del poble constituirà un sol Problema Magna i per tant, el futur Ministeri de Sanitat deu prendre una major volada esdevenint el veritable director de tota obra higiènica col·lectiva i del treball, escolar, esportiva i altres.

ENSENYAMENT DE LA MEDICINA

1. La Facultat de Medicina de l'Universitat de Barcelona, constituïda com disposa l'Estatut Universitari del 1933 i el Pla d'organització de la Facultat del mateix any, s'encarregarà d'organitzar l'ensenyament de la Medicina i

de les carreres auxiliars (pejocants, llevadors i infermeres), a formació d'especialistes de tota mena (inclosa la Odontologia), de les noves carreres auxiliars que es puguin crear, i dels cursos teòrics i pràctics de perfeccionament per als graduats de dites professions.

2. Des que restarà en vigència el Pla d'estudis i proves de Llicenciatura en Medicina vigent el mes de Juny del 1936, en la corrected que la Facultat s'adaptarà en tot moment a les noves necessitats, dintre l'espera de col·laboració amb l'estament mèdic que l'informa. Caldrà, però afegir entre la terminació dels estudis de llicenciatura i el lliurament del títol professional, un període d'estatge hospitalari obligatori i efectiu d'un any de duració.

3. La formació dels especialistes mèdics de tota mena es farà igualment de la Facultat, amb la qual col·laboraran les Societats científiques d'especialitats establertes a Catalunya. Per a la delimitació professional de les especialitats i la validesa dels títols d'especialistes que s'expediran, la Facultat es posarà d'acord amb les Societats d'especialistes respectives, el Sindicat de Metges de Catalunya i el Consell assessor de la Conselleria de Sanitat, organismes que hauran d'èsser consultats pel Parlament quan calgui legislar en la matèria.

4. La Facultat organitzarà l'ensenyament de les actuals carreres auxiliars de la Medicina, reformant els programes respectius i de servir, com per als estudis de Medicina, de les persones, instal·lacions serveis i centres que puguin ésser útils per a tals ensenyaments. Podran establir-se especialitzacions dintre de les dites carreres, que s'estudiaran després d'aprovar el període teòric, de

les quals es lliuraran els certificats oportuns, que tindran validesa professional, si el Govern, oïta la Facultat i el Sindicat respectiu, així ho disposa.

5. Un cop restablerta la legalitat republicana a Catalunya i reconstituida la Facultat, hom procedirà a la revisió dels títols professionals expedits durant el període falangista, i s'obligarà els beneficiaris dels mateixos a seguir els cursos de perfeccionament científic i pràctic que s'estiman necessaris i igualment s'organitzaran cursos intensius per als estudiants de dites carreres quins estudis hagin estat interromperts per la guerra.

6. Com indica l'apartat primer, els metges i altres professionals sanitaris, mentre exerciran, assistiràn obligatòriament als cursos de perfeccionament, entrenament i capacitat, en la forma que disposi la Conselleria de Sanitat, oïta la Facultat. La no assistència a tals llicons podrà ésser objecte de sanció. També serà obligatòria la participació com a professor en els dits cursos de les persones designades en cada cas per la Facultat.

7. La Facultat de Medicina intervinerà directament o per un o més delegats en totes les proves, concursos i designacions per a la provisió de càrrecs facultatius i tècnics a les institucions sanitàries de Catalunya.

8. És desitjable que les Facultats de Farmàcia i Ciències, i l'Escola de Veterinària, establixin estudis especialitzats en el sentit de formar titulars particularment capacitats per a col·laborar en tots els aspectes amb el bon servei sanitari i amb el progrés de la Medicina.

© Arxiu Familiar Ferrer-Bellido (Tolosa)

Les Orientacions de Montpeller, acord signat pels fundadors de l'Agrupació de Metges Catalans pro Renovació de la Medicina en desembre de 1944. Els assistents a la reunió de Montpeller acordaren una sèrie de principis relatius a la futura assistència mèdica en una Catalunya democràtica.

UN PROJECTE DE REDREÇ CIENTÍFIC A L'EXILI

De bon començament, la idea del retorn obsessionava els exiliats. Si les potències democràtiques actuaven conjuntament i aturaven l'amenaça feixista que s'estenia per tot arreu, el resultat favorable d'una hipotètica Guerra Mundial contra les forces de l'Eix propiciaria l'enderrocament del règim militar imposat a Espanya per les armes i, amb la restauració de la democràcia, seria possible el retorn i el final del malson.

Jesús M. Bellido es comptava entre els optimistes que veien l'exili com una situació transitòria i que esperaven que en poc de temps —anys, potser— aquell infern acabaria i que es podria prendre el camí del retorn. Estava convençut que a Tolosa de Llenguadoc, on havia trobat refugi gràcies a l'ajuda de Camille Soula, professor de fisiologia de la Facultat de Medicina i president local del Comité Universitaire d'Aide a la République

Espagnole, podria reconstituir l'escola biològica catalana i preparar el futur incert, tot assegurant la continuïtat de la cultura científica catalana, com consta en una carta, datada el 29 de març de 1939, que va adreçar al seu amic, el polític Carles Pi Sunyer:

Aquí [referint-se al laboratori de Camille Soula] hi ha en funció un bon fogar de cultura catalana, que interessa conservar. El grup de fisiòlegs, nombrós, sortit gairebé en massa, i vell amic dels tolosans, és aquí, o hi ha estat de poc, i espiritualment hi continua [...] Havem trobat un acolliment gentil al laboratori, on els joves hi treballen amb eficàcia. [Rossend] Carrasco hi fa coses interessants, sobre l'*stockage* de sucre a la pell, i [Joan Baptista] Bofill fa, a [l'hospital de] La Grave, funcions de microglia [*sic*] amb mètodes nous, i Grinyó fa intervencions de nervis en gossos, i [Bonaventura] Benaiges coses d'hormones ovàriques i hipofisàries, i àdhuc [Antoni] Oriol, més anàrquic, treballa ordenadament. Un cunyat de l'Oriol i el

meu noi, i també el d'en [Leandre] Cervera i el [Santiago] Torres B[aldó] fan d'interns i s'ocupen. El laboratori del pis alt d'en Soula, on treballa [Louis] Bugnard, als matins, dóna goig de veure, tots són de casa. La camaraderia amb els d'aquí és absoluta.

Carta de Bellido a Pi Sunyer.
Tolosa, 29 de març de 1939 (Campillo i Vilanova, 2000).

Molt prompte el somni deixà pas a la realitat més dura. L'esclat de la II Guerra Mundial (setembre de 1939) i, sobretot, la capitulació de França (juny de 1940) no deixaren marge a il·lusions vanes i ajornaren l'esperança del retorn per a un futur més llunyà. Tard o d'hora, la major part dels deixebles de Bellido congregats a Tolosa abandonaren Europa i buscaren refugi al continent americà, bé a Mèxic (Carrasco, Folch) o bé a Veneçuela (Bofill, Benaiges, Grinyó, Isern). El mateix Bellido, tot i que intentà marxar a Caracas, on l'esperava el seu col·lega i amic August Pi Sunyer, fou detingut per la policia francesa i confinat a la localitat pirinenca de Fos (Haute-Garonne), probablement perquè al desembre de 1938 havia acceptat el càrrec de comissari de Cultes a instàncies de Juan Negrín.

■ EL RETORN IMAGINARI

A l'estiu de 1944, l'alliberament de França per les forces aliades, juntament amb els guerrillers de la resistència, féu renàixer l'esperança entre els exiliats. El retorn a la pàtria semblava més a prop que mai i calia preparar-se per afrontar-lo en les millors condicions possibles. En aquest context, per iniciativa del psiquiatre reusenc Francesc Tosquelles, es va fundar l'Agrupació de Metges Catalans pro Renovació de la Medicina, que celebrà l'acte constitucional a Montpeller els dies 16 i 17 de desembre d'aquell mateix any. Els congregats –vora una dotzena– aprovaren les anomenades *Orientacions de Montpeller* (uns acords de principis relatius a la futura assistència mèdica a Catalunya), elegiren un consell directiu presidit per Jesús M. Bellido, en atenció a la seua dignitat acadèmica i cívica, i, tot seguit, decidiren emprendre l'elaboració de les ponències de sanitat per tal de planificar amb antelació suficient la futura organització sanitària catalana en un règim democràtic i republicà.

Una segona reunió preparatòria se celebrà al Casal Català de Tolosa el 16 febrer de 1945, fixant en la pràctica la seu de l'Agrupació a la capital de l'Alta Garona. El consell directiu, sota la presidència de Bellido, el formaven Víctor Viladrich (secretari), Josep Martí Fe-

Fotografia dels assistents a la xv Reunió de Fisiòlegs de Llengua Francesca, feta a Tolosa de Llenguadoc el 1947. Al centre de la imatge trobem al Dr. Jesús Maria Bellido Golferichs, exiliat a França.

«L'ESCLAT DE LA II GUERRA MUNDIAL I LA CAPITULACIÓ DE FRANÇA NO DEIXAREN MARGE A IL·LUSIONS I AJORNAREN L'ESPERANÇA DEL RETORN»

ced (tresorer) i dos vocals (Josep Torrubia i Josep Mestre i Puig). L'agrupació comptava amb unes quantes delegacions arreu de França: la de Montpeller, coordinada per Josep Sastre Torruella; la de Perpinyà, per Laureà Dalmau; la de París, per F. Serra Puig; la de Lozère, per Francesc Tosquelles; i la de Tolosa pròpiament dita, coordinada per Pere Grau, que com

Viladrich treballava al cèlebre Hospital Varsovia.

Uns mesos més tard –abril de 1945– es va celebrar a Tolosa la primera assemblea general de l'Agrupació sota la presidència de Bellido, a la seu del Centre d'Études Toulouse-Barcelone. Una cinquantena d'assistents participaren durant dues llargues jornades a les sessions. S'hi abordaren les tres ponències que s'havien encomanat a les comissions: la de medicina familiar, un àmbit assistencial on tindrien un paper destacat els practicants, les infermeres i les llevadores; la de medicina social, que considerava la conveniència de reunificar en una mateixa conselleria les de sanitat i assistència social; i la d'ensenyament mèdic, que contemplava «la convalidació o reconeixement dels títols de Llicenciat i de Doctor als catalans formats a l'exili». La ponència de medicina social tocava temes tan variats com ara les campanyes sanitàries (la lluita contra la tuberculosi, el càncer, les malalties venèries i infeccioses en general), la protecció de la salut maternoinfantil, els centres de salut i d'higiene pública, la higiene mental, els plans de

© Museu d'Història de la Medicina de Catalunya. Fons històric J. M. Bellido

medicina social i de seguretat social, els cossos d'auxiliaris sanitaris, els problemes específics de la joventut, l'establiment d'un institut tècnic d'assistència sanitària i seguretat social, etc.

Aquests textos són l'exponent d'una il·lusió: el retorn imaginari d'uns metges que veien com s'ajornaven dia a dia els seus projectes de futur. Tot i que de vida efèmera, l'Agrupació fou una institució genuïna, potser la darrera, del catalanisme mèdic.

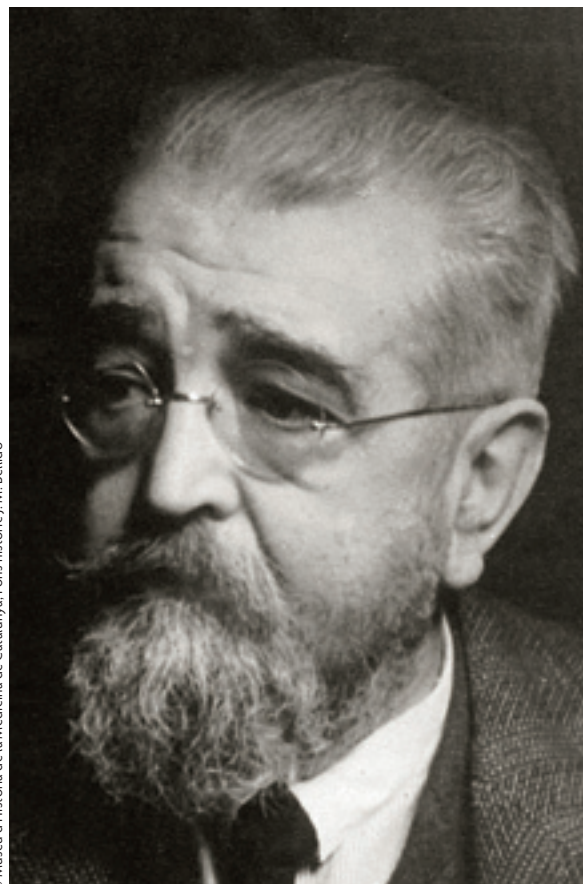
■ EL PROJECTE «METGES CATALANS A L'EXILI»

La nota breu que forma aquest text s'emmarca en el projecte de treball *Metges catalans a l'exili*. Impulsat pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, el projecte compta amb el suport del Col·legi de Metges de Barcelona, la Universitat Autònoma de Barcelona i la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya. Aquest projecte està basat en una recerca oberta sobre la medicina catalana del primer terç del segle xx i sobre el significat de la fi de la guerra per a un conjunt de professionals que es van veure forçats a l'exili. Un dels principals eixos de treball ha estat l'exposició homònima, itinerant des del 2007, la versió virtual de la qual es pot visitar en un altre dels eixos del projecte, el web www.metgesalexili.cat. A partir d'aquests mitjans i dins del marc d'aquest projecte, treballem en diverses àrees, com ara una línia de recuperació de patrimoni històric relacionat amb els metges exiliats, tant a l'exterior com a l'interior.

En aquest sentit, mitjançant l'estructura del Museu hem recuperat material gràfic i documentació procedent de familiars de metges com Jesús M. Bellido, Joan Cuatrecasas Arumí o Joan Rocamora Cuatrecasas, hem gestionat la catalogació dels fons personals dels metges Agustí Pedro Pons i Pere Farreras i hem iniciat tasques de recuperació del fons històric del metge Pere Gabarró. Una altra línia de treball està dedicada a la recerca sobre l'exili mèdic a França, tal i com es palesa més amunt, així com altres treballs sobre la dispersió de l'escola biològica catalana o sobre la influència de la medicina de guerra espanyola en la medicina de guerra europea. ☺

BIBLIOGRAFIA

CAMPILLO, M. i F. VILANOVA (eds.), 2000. *La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*. Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals. Barcelona.

© Museu d'Història de la Medicina de Catalunya. Fons històric J. M. Bellido

Retrat del Dr. Jesús Maria Bellido Golferichs, datat el 1939, en el seu exili a Tolosa de Llenguadoc.

«JESÚS M. BELLIDO ES COMPTAVA ENTRE ELS OPTIMISTES QUE VEIEN L'EXILI COM UNA SITUACIÓ TRANSITÒRIA I QUE ESPERAVEN QUE EN POC DE TEMPS ES PODRIA PRENDRE EL CAMÍ DE RETORN»

CREXELL, J., 1994. *L'Agrupació de Metges Catalans pro renovació de la Medicina (exili 1944-1946)*. Barcelona [xerocòpia].

GIRAL, F., 1994. *Ciencia española en el exilio (1939-1989). El exilio de los científicos españoles*. Centro de Investigación y Estudios Republicanos / Anthropos. Barcelona.

MARTÍNEZ VIDAL, À., 2009. «L'exili mèdic català al sud de França: el dilema de Tolosa de Llenguadoc (1939)». In ZARZOSO, A. (ed.) *Medicina, guerra i exili. Una generació destruïda per la guerra*. Residència d'Investigadors. Barcelona.

PEYRÍ, A., 1963. *Els metges catalans emigrats*. Club del Llibre Català. Mèxic.

SABATÉ i CASELLAS, F. 2006. «L'exili mèdic català a França (1939-1949) i les seves iniciatives». *Gimbernat*, 46: 251-258.

SÁNCHEZ DÍAZ, G. i P. GARCÍA de LEÓN (coords.), 2001. *Los científicos del exilio español en México*. Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo. Morelia, Michoacán.

ZARZOSO, A., 2009. «Tot refent la professió: l'exili mèdic català». In ZARZOSO, A. (ed.) *Medicina, guerra i exili. Una generació destruïda per la guerra*. Residència d'Investigadors. Barcelona.

Àlvar Martínez Vidal. Centre d'Història de la Ciència (CEHC). Universitat Autònoma de Barcelona.

Alfons Zarzoso Orellana, Museu d'Història de la Medicina de Catalunya.

CIÈNCIA I EXILI

MONOGRÀFIC